

ÇOCUKTA DİNÎ DUYGUNUN TEŞEKKÜLÜ

Ali Baz BİLİCİ*

Özet

Çocuk yaratılıştan dini düşüncesi gelişmiş bir varlık değildir. O, ne dine uzak bir yerde ne de dinin hemen yanı başındadır. Bununla beraber çocuk, temel dini vasıflar olarak nitelendirdiğimiz hususlarda psikolojik bir altyapıya sahiptir. Bu alt yapının en bariz göstergesi dini duygudur. Bir dine, yaratıcıya inanma duygusu evrensel bir özelliğe sahip olarak her çocukta yaratılıştan mevcuttur. Dini duyguyu besleyen sevgi, korku ve bağlanma gibi duygusal faktörler dini duygunun gelişimine yön verirler. Dini bilgi, tutum ve düşünce yapısı genişleyen çocuğun, düşüncesi ile dini duygusu arasında bir etkileşim her zaman söz konusudur. Bu etkileşim önce dini duygudan dini düşünceye, sonrasında ise dini düşünceden dini duyguya şeklinde varlığını devam ettirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çocuk, dini vasıflar, dini duygu, dini düşünce, sevgi, korku.

***

Formation of Religious Emotion in Child

Abstract

Upon the birth (creation), A child is not an entity who has improved religious thinking. He/ she is neither away from religion nor very close to it. However, a child has a psychological background in terms of issues which we call basic religious characteristics. The most

---

* Dr., Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni

blatant sign of this background is religious emotion or feeling. Believing in a religion or a creator is universally existent in every child from the birth (creation) on. Emotional factors such as love, fear, and attachment, which foster religious emotion, direct the evolution of religious emotion. An interaction is always available between thought and religious emotion of a child whose religious knowledge, attitudes, and thoughts extend. This interaction continues its existence firstly from religious emotion to religious attitude, next from religious attitude to religious emotion.

Key Words: Child, Religious Characteristics, Religious Emotion, Religious Thought, Love, Fear.

Giriş

Bireyin kişiliğini etkileyen unsurlar nelerdir? Bu unsurlardan birisi olarak din duygusu, insanın çocukluğunda etkilendiği olayların bir sonucu olarak mı ortaya çıkmaktadır yoksa gerçekten insan, doğuştan bir takım psişik (rûhî) duygulara sahip olarak mı doğmaktadır? Bir başka deyişle insanın fitratı nedir? İnsanda fitratın oluşumu, doğuştan mı yoksa çevre faktörlerinin etkisiyle mi ortaya çıkmaktadır? Bu duygunun oluşumunda bir kişi (şahsiyet) olarak insanın rolü ve etkisi nedir? Çocukta dîni bir duygunun teşekkülünde anne-babanın (çevre) ve din dilinin sahip olduğu değer nedir? Carl Gustav Jung'un yaklaşımı ile din¹, tartışmasız insan zihninin en eski ve evrensel etkinliklerinden birisi olarak sadece sosyolojik ve tarihsel bir olgu değil, aynı zamanda makul sayıda kişilerden daha büyük sayıda bireyleri ilgilendiren bir konu mudur? Yoksa dinin çocuğa yabancı olduğu ve bu konuda hiçbir alt yapısının olmadığı iddiası doğru mu? Veya Hz. Peygamber'in de belirttiği gibi her insan "fitrat" üzere² mi doğuyor? Yeni doğmuş bir çocuğun zihninin tabula rasa³

¹ Carl Gustav Jung, *Psychology and Religion*, Yale University Press, New Haven 1966, s. 1.

² Buhârî, Cenâiz 80, 93; Müslim, Kader 23; Muvatta, Cenâiz 52; Tirmizî, Kader 5; Ebû Dâvûd, Sünnet 18.

(boş ve temiz bir zihin) olduğunu söyleyenlerin haklılık payları nedir?

Bütün bu ve benzeri sorulara cevap bulabilmek için, öncelikle din duygusunun kaynağının ne olduğunu, bunun içinde çocukluk döneminin dini vasıflarını anlamak ve bilmek gerekir. İnsanın doğuştan inanmaya meyilli bir şekilde yaratılması, ilk çocukluk döneminin temel vasıflarının iyi bilinmesini gerekli kılmaktadır. Çocukların canlı bir organizma olarak dünyaya adım attığı andan itibaren ergenlik çağına kadar nasıl bir psikolojik yapı içerisinde bulduklarını ve gelişimlerini sağladıklarını araştırarak, dini duygu ve düşüncenin oluşumunun kavranılmasına katkı sunulmuş olur.

Çocukların bir canlı olarak gelişimleri ve büyümeleri takip edilmeye başlanıldığı andan itibaren, fiziksel, biyolojik ve ruhsal olarak kendi içinde sayısız kişilik özellikleri olduğu görülür. İlk çocukluk döneminde fiziksel, biyolojik ve ruhsal boyutlarda inanılmaz bir gelişim hızı takip edilir. Bu dönemde yakalanan gelişim ve büyüme hızı aynı hızda eğitimsel aktivitelerin de takip edilmesini gerekli kılmaktadır. Duygusal özelliklerin ağır bastığı bu ilk çocukluk yıllarından itibaren, gerek genetik gerekse sosyal çevreden gelen etkileşim neticesinde, çocukların manevi dünyalarında bir hareketlilik kendini göstermeye başlar. Çocukların temel dini vasıfları olarak değerlendirilen bu bölüm, çocukların dini duygu ve düşüncelerinin temel çerçevesini oluşturmaktadır.

1. Çocukların Temel Dini Vasıfları

Temel dini vasıfların en önemlilerinden birisi taklittir. Eğitimde önemli bir değeri olan “taklit” edebilme, ilk çocukluk yıllarının en önemli öğrenme özelliklerinin başında gelir. İlk çocukluk devresi

---

³ John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, Çev.: Vehbi Hacıdıroğlu, 2. Basım, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 1996, s. 59-74.

dediğimiz 2-6 yaş arası, çocuklarda taklit devresidir. Çocuk bu devrede, yakınlarının her türlü hareketini bilinçsiz olarak taklide ve tekrara başlar. Aile fertlerinde gördüğü ibadetlere, dinî motifli her türlü davranışlara, içten gelen duygularla yönelir, onların dinî yaşantılarından örnek alarak kendi de aynı davranışları uygulamak ister. Kaynağını sevileni taklit etme psikolojisinden alan bu eğilim, çocuğun dinî hayatının oluşmasında oldukça önemlidir.⁴ Taklit, dini vasıfların en önemli temellerinden birisini oluşturmaktadır. Çocuklar taklit edebilme yeteneği ile ailelerindeki dini birikimi kendilerine adapte etmeye çalışırlar.

Dinî duygu ve düşüncenin çocukta bir nüve şeklinde mevcudiyetine inanılmaktadır. Çünkü çocukluğun ilk yılları bir tohum hükmünde olup, geleceği bünyesinde taşır. E. Spranger'in de belirttiği gibi; dinî yaşayışın çocuğun ruhuna sadece yerleştirilmediğine, aynı zamanda içgüdülerden doğal olarak doğup geliştiğine kesin olarak bakılabileceği⁵, pedagojik tecrübelerin de çocukta büyük bir dinî potansiyelin varlığını ortaya koyduğu⁶ belirtilir. Çocuğun dinî inanca yabancı olmadığı aksine onun, iç dünyasında dine karşı bir eğilimin olduğu ve inanmaya istidatlı bulunduğu⁷, çocuğun dört yaşında iken Allah'ı tasavvur etmekte güçlük çekmeyeceği ve bu yaşta dinî ilginin altın değerinde olduğu⁸, yapılan çalışmalarla tespit edilmiştir. Bebeklik döneminde çocukta görülen dinî bir belirti söz konusu olmamakla birlikte onun rûhunda dinî inancın tohumlarının mevcudiyeti ve Allah'ın varlığına

⁴ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, Ayyıldız Matbaası, Samsun 1993, s. 103.

⁵ Kerim Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, T.D.V. Yayınları, Ankara 1983, s. 39.

⁶ Antoine Vergote, "Çocukta Din", Çev.: Erdoğan Fırat, *AÜİF Dergisi.*, XXII, Ankara 1978, s. 315.

⁷ Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, s. 42.

⁸ Erdoğan Fırat, *Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1977, s. 34.

inanmaya ve dini kabul etmeye hazır durumda bulunduğu⁹ görülür. Dolayısıyla ilk çocukluk yıllarının, çocuğun geleceği bakımından büyük bir önem taşıması¹⁰, insanda rûhî hayatı oluşturan ilk önemli etkenlerin bu devreye ait olması¹¹ ilk çocukluk döneminde, çocuğun ilk dini tepkimeleri olarak baş eğme, elleri birleştirme ve basit duaları tekrar etme¹² gibi hususlar bize temel dinî vasıflar hakkında çok önemli ipuçları vermektedir.

Dinin bir yanılısama¹³, totem ve tabu¹⁴ olduğunu, insanın ikelliğinden, acizliğinden ve zayıflığından kaynaklanan bir yöneliş¹⁵ olarak tezahür ettiğini, bu nedenle çocuğun dine yabancı olduğunu belirten çalışmalar mevcuttur. Fakat yapılan kapsamlı çalışmalar neticesinde, dinin gerçekte çocuğun ruhuna seslendiği ve ruhi yapısına uygun düştüğü, yani dine karşı çocuğun hazır ve kabiliyetli olduğu, hatta onun ruhuna dinî inancın yerleştirildiği tespit edilmiştir. Çocuklar Allah'a inanmak için dinî ilgisini, eğilimini, arayışını ve özlemine daha küçük yaşlarda dışarıya yansıtırlar. Ayrıca Allah'a inanırken itiraz etmeden, kuşkulandıktan, nedenini araştırmadan içtenlikle inanırlar. Bu durum, çocuklar için tabii olup inancın iç ve dış etkenlerinin bileşimiyle ortaya çıkar. Bütün bunların çocuktaki "kolay inanırlık" özelliği ile sıkı ilişkisi vardır. Nihayetinde çocuğun dinî inancının şekillenmesi ve derinleşmesi için "büyük bir

⁹ Peker, *Din Psikolojisi*, s. 102.

¹⁰ Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, s. 27.

¹¹ Alfred Adler, *İnsanı Tanıma Sanatı*, Çev.: S. Başar, İstanbul 1985, s. 13.

¹² Gordon W. Allport, *The Individual and His Religion*, The Macmillan Co., New York 1970, s. 32.

¹³ Sigmund Freud, *Bir Yanılısamının Geleceği*, Çev.: Selçuk Budak, Öteki Yayınevi, Ankara 1997, s. 199-225.

¹⁴ Sigmund Freud, *Totem ve Tabu*, Çev.: K. Sahir Sel, Sosyal Yayınları, İstanbul 1996, s. 11-34.

¹⁵ Sigmund Freud, *Toplum Psikolojisi*, Çev.: Kemal Saydam, Düşünen Adam Yayınları. İstanbul 1993, s. 80.

hazırlık" içinde bulunduğu¹⁶ gibi ulaşılan araştırma sonuçları çok küçük yaşlarda bile çocukların temel dini vasıflara sahip olduklarını göstermektedir.

Çocuklardaki dinî vasıfların bir başka açıdan değerlendirilmesi, Hz. Peygamber'in fitrat hadisi üzerinden yapılabilir. Hz. Peygamber: "Her çocuk fitrat (İslâm fitratı) üzere dünyaya gelir. Sonra ebeveyni onu, Hıristiyan, Yahudi, Mecusi (ateşperest) veya müşrik yapar. Eğer anne-babası Müslüman iseler, çocuk da Müslüman olur"¹⁷ buyurur. Hadiste geçen Yahudileştirme, Hıristiyanlaştırma ve Mecusileştirme ifadelerinin geniş anlamı, bunlardan her birinin, çocukları kendi terbiye sistemleri ile gelenek, görenek ve inanışlarına uygun bir biçimde yetiştirecekleri ve kişiliklerini bu yönde kazanacaklarıdır. Çocuklar bu inanışlardan hangisinin içerisine doğmuşlar ve çepeçevre kuşatılmışlarsa ona uyum sağlayacaklardır. Çünkü yaradılışları gereği çevre ile bütünleşmeye yönelirler. Gelişime açık kabiliyetleri, kendilerini yönlendiren ve etkileyen kültüre göre şekillenebilecek esnekliktedir.¹⁸ Fitrat hadisinden de anlaşılacağı üzere, çocukta dinî vasıfların teşekkülünde aileye çok önemli görevler düşmektedir. Fitrat, bir suyun akışına benzetilebilir. Nasıl ki bu su, normal akışına müdâhale edilmediği takdirde, kolaylıkla hedefine doğru akıp giderse, fitrata da müdâhale edilmediği ve çevre tesiriyle başka bir dine veya ideolojiye yöneltilmediği sürece, kişi de hak dine yönelecektir. Bu süreçte çocukların fitraten sevecen, dürüst, samimi, içten, hilesiz ve saf bir davranış içinde bulunduğu her insanın gözleyebileceği bir husustur. Fakat sonradan çocuğun ailesinin ve yakınlarının söz, hal ve tavırları nedeniyle yalan söylemeyi,

¹⁶ Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, s. 43.

¹⁷ Buhârî, Cenâiz 80, 93; Müslim, Kader 23; Muvatta, Cenâiz 52; Tirmizî, Kader 5; Ebû Dâvûd, Sünnet 18.

¹⁸ Beyza Bilgin, *İslâm'da Çocuk*, T.D.V. Yayınları, Ankara 1987, s. 21.

hilekârlığı, gösteriş yapmayı öğrenerek, saf ve temiz fitratı bozulmaktadır.¹⁹

Küçük çocukların Allah hakkındaki soruları, varlığı hakkında değil mahiyeti hakkındadır. Bu dönemde çocuklar, Allah'ın varlığı hakkında hiçbir şüphe duymazlar. Çünkü hayatın başlangıcı ile beraber “inşallah” ve “maşallah” ile gelişimlerini sürdürdükleri için, hayatlarında Allah'ın yeri aile fertlerinin yeri kadar tabii²⁰ olması, onlara en temel dini vasıfları sağlamaktadır.

Çocukların dini inanca ruhen istidatlı ve kabiliyetli olduğu, çünkü çocukların dini istidada sahip oldukları içtenlikle tasvip edilmektedir.²¹ Bu istidatlar nitelikli bir eğitimle, çocuktaki dini duygunun sağlıklı gelişmesini sağlayabileceği gibi yanlış veya baskıya dayalı bir eğitimle, ondaki din duygusunun körelmesine hatta onun dinden uzaklaşmasına neden olabilir.²² Buna karşın dini duygusu geliştirilen çocukların aşağı-bayağı eğilimlere, karşı koyma direnci artar. Böylece bu duygu, kişiliğin oluşumuna eşsiz bir destek sağlayarak ahlaki davranışın ilk temel muharriki olur.²³

İnsanın çocukluğunda aldığı dinî telkinlerin, hayatı boyunca onda derin tesirler bıraktığı eskiden beri bilindiği gibi, bugün de çocuk psikolojisi üzerinde yapılan araştırmalar, çocuğun kişiliğinin

¹⁹ Mehmet Emin Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım*, Gonca Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 1989, s. 49.

²⁰ Beyza Bilgin, “Çocuklarımızın Duyguları ve Duaları”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, İstanbul 1995, s. 71.

²¹ Paul E. Johnson, “Dini Tecrübe”, Çev.: Recep Yaparel, *DEÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III, ss. 195-203, İzmir 1985, s. 199; Kerim Yavuz, “Dini İnanç Gelişiminde Nativizm ve Tecrübecilik Problemi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7. Sayı, ss. 129-142, İstanbul 1986, s. 130.

²² Mustafa Köylü, “Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi”, *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLV: II, ss. 137-154, 2004, s. 137-138.

²³ Louis Guittard, “Eğitimde Din Duygusundan Faydalanma”, Çev. M. Şevki Aydın, *EÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 9, ss. 181-197, Kayseri 1996, s.181- 182.

temel vasıflarının ilk yıllarda oluştuğunu ortaya koymuştur. Hayatın sonraki dönemlerini büyük ölçüde etkileyen bu vasıflar, günümüzde eğitimcilerin ilgisini okul öncesi döneme yöneltmiştir. Çünkü kavramların oluşum süreci ve karakterin tohumları ilk çocukluk yıllarında atılmakta ve sonraki yıllarda gelişmeye devam etmektedir.²⁴ Diğer bir ifade ile davranışlarını toplumda değer verilen ahlâk kurallarına uygun olarak yönetebilen, sosyal değerleri benimsemiş nitelikli çocuk yetiştirmek, her anne babanın görevidir. Bireyin ahlaki ve dini yapısı, çocukluğun ilk yaşlarından itibaren kazanılan değer yargılarıyla gelişir.²⁵ Değer yargıları ise kişiler arası ilişkilerle aktarılabilen bir husustur. Dinde en büyük değerlerden birisidir. Değerler ve dinin ilişki kurma yöntemi ile geliştiği ve bebeklerde de diğer insanlarla ilişki kurma isteğinin çok kuvvetli olduğu ve bunun dini kişiliğin gelişmesinde çok önemli rol oynadığı²⁶ kabul edilir. Çocukluk çağında kültürle etkileşime geçilmesi ve benimsenmesi, dini arayışın önemli bir kaynağını oluşturmaktadır.²⁷

Bebeklerin ve çocukların insanlarla ilişki kurma isteği kavramlarla gelişir. Çocukların temel dini vasıfları da, öncelikle kavramlar temelinde teşekkül etmektedir. İlk çocukluk döneminde oluşan bu kavramlar, zaman içerisinde gelişerek, dini düşüncenin en güçlü destek unsurları olurlar. Dini duygunun çocuğun zihninde ilk şekillenışı de bu kavramlar çerçevesinde gerçekleşmektedir.²⁸ Bu çerçevede dini duygu, insan aktivitelerinin özelliklerinin gelişimi

²⁴ Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım*, s. 5.

²⁵ Halis Ayhan, *Eğitime Giriş ve İslâmiyet'in Eğitime Getirdiği Değerler*, Damla Yay., İstanbul 1986, s. 135.

²⁶ Bilgin, *İslâm'da Çocuk*, s. 20.

²⁷ Allport, *The Individual and His Religion*, s. 26.

²⁸ Ali Baz Bilici, *06 Yaş Grubu Çocuklarda Dini Gelişim Süreci ve Din Eğitimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2014, s. 132- 146.

sırasında meydana gelir. Dini duygu, din ile ilgili davranışlarda bulunulduğu zaman hissedilir.²⁹

Çocuklara yansıtılacak din konusunda da çok dikkatli olunması gerekmektedir. Çocuklar için düşünülen din eğitimi evlilikle başlar. Doğumla beraber öncelikli olarak rol model şeklinde taklitle başlayan din eğitimi, çocuklar konuşmaya başladığı günden itibaren yapılabilir. Fakat burada önemli olan bir husus, söz konusu eğitimin, çocukların maddi manevi gelişiminin göz önüne alınarak yapılmasıdır. Çocukların temel dini vasıfları benimsemesinde, çocukların bilişsel gelişimine uygun olarak îmân-ibâdet konuları hakkında doğru, kısa ve seviyelerine uygun, anlaşılabilir bir dille eğitim-öğretim yapmanın yanında, gelişim düzeyleri dikkate alınarak yapılacak din eğitimi daha da öncelik ve önem taşımaktadır.³⁰

Çocukların temel dini vasıflara sahip olması, onları dini yönelişe sevk eden hususların başında gelir. Dini duyguda, insanı manevi yaşama yönlendiren bir çekirdek hükmündedir. Bu çekirdeğin diğer unsurlarla desteklenmesi, korunup kollanması neticesinde, çocuğun manevi değerlerinde bir yükselme meydana gelir. Bu nedenle dini duygu konusunu ele almak, konunun anlaşılmasını daha da kolaylaştıracaktır.

2. Dini Duygu Nedir?

Din duygusu, dinin ilk ve en derin kaynağı olarak kabul edilir³¹. Din duygusu, tek bir duygu şekli olmayıp, dinî konular söz

²⁹ David Scruton, *An Anthropologist Looks at Human Emotions*, Stratejiç Book Group, Durham 2010, p. 164.

³⁰ Halis Ayhan, "Örgün Eğitimdeki Din Kültürü ve Ahlâk Öğretiminin Müfredat Programlarının Geliştirilmesi", *Orta Dereceli Okullarda Yürütülen Din Eğitim-Öğretiminin Problemleri*, Sempozyum, İBAV, Kayseri 1998, s. 216.

³¹ Bedi Ziya Egemen, *Din Psikolojisi, Saha, Kaynak ve Metod Üzerine Bir Deneme*, AÜİF Yayınları, Ankara 1952, s. 11.

konusu olduğunda kişide beliren duyguların genel adıdır. Duygusallık insanın yaratılışından gelen bir özelliğidir. Her çocukta ve her yerde yaratılışın temel yapısı ve işleyişi ortak olduğuna göre, din duygusu “evrensel” bir özelliğe sahiptir. Ancak din duygusunun gelişimi çocuğun öğrenme ve yetişme ortamına göre farklılık gösterebilir.³²

Diğer bir tanımla din duygusu, bireyin kutsallık attettiği varlık karşısında duygulanması ve O'na karşı duyarlı hale gelmesidir. Bu duygu, diğer duygular gibi insanın tabiatında ve yaratılışında mevcut olan bir duygudur. Yaratılış gereği bütün insanlar, potansiyel olarak aynı özelliklere sahip olduğuna göre, din duygusu da bütün insanlarda gözlenebilen bir özelliğe sahiptir.³³

Din psikolojisi alanında yapılan çalışmalar, din duygusunun her insanda doğuştan var olduğunu ortaya koymuştur. Yapılan bu çalışmalara göre din duygusu çocuğun doğumuyla beraber gelen ve gelişimine bağlı olarak devam eden bir yetenek ve ihtiyaçtır. Bir Yetenektir, çünkü her bir çocuk doğuştan bir aşkın varlığa inanma ve bağlanma eğilimindedir. Bir ihtiyaçtır çünkü her çocuk doğuştan sahip olduğu inanma ve buna bağlı duyguları doyurma yolları aramaktadır. Bu anlamda din insanın en tabii özelliklerinden birisi ve insan varlığının olmazsa olmaz bir parçasıdır.³⁴

İnsanları yüce bir yaratıcıya inanmaya sevk eden genetik faktörlerin bulunduğu düşüncesi³⁵, inanç geni³⁶ tartışmalarını da

³² Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, T.D.V. Yayınları, Ankara 1996, s. 138.

³³ Zeynep Nezahat Özeri, *Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi*, Dem Yayınları, İstanbul 2004, s. 62.

³⁴ Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Pegem Yayıncılık, Ankara 2001, s.101.

³⁵ Faruk Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, Dem Yayınları, İstanbul 2007, s. 22.; Ali Baz Bilici, *İnsan Psikolojisi ve Din*, Akademik Gelişim, İzmir 2011, s. 94-111.; Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 252.

³⁶ Nevzat Tarhan, *İnanç Psikolojisi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s. 62.

kapsayarak, dini duygunun insanın yaratılışında var olduğu düşüncesine götürmektedir. Bu çerçevede bir anlama vurgu yaparak dini duyguyu açıklayan Mehmedoğlu, bu duyguyu şöyle tanımlamaktadır. “*Dini duygu, sevgi, bağlanma, saygı, hayranlık, merak gibi birincil duygular üzerinde temellenen ve sonsuzla bağlantı içeriğini taşıyan, insanın metafizik eğilimine karşılık gelen bileşik ve özgün bir duygu biçimidir. İçinde aşkın bir varlığa bağlanma (iman) ve onunla iletişime geçmeyi sağlayan aksiyona geçme (ibadet) gibi iki duygu türünü de barındırması ona temel anlamını verir.*”³⁷

Bileşik ve özgün bir duygu biçimi olan dini duygu, kültürden gelen bilgilere göre bir duygu performansı olarak alınır ve toplumun derinine nüfuz eden değerler ve duygusal stiller arasındaki bağlar belirlenmeye çalışılır. Bunu yaparken de duygular, “iç içe geçmiş ve çok net olmayan yerel ontolojiler” olarak görülmüştür.³⁸

Değerlendirilebildiği ölçüde bütün duygular, insanın dini duygusunun gelişmesinde ayrı ayrı rol oynarlar. Yapılan çalışmalar, dini duygu ile diğer duygular arasında kilit bir ilişkinin varlığını göstermiştir.³⁹ İnsanın manevi dünyasının şekillenmesinde etkin olan bu duygular çok çeşitli kategorilere ayrılabilirdiği gibi temel olarak bencil, özgeci ve ideal duygular olarak üç değişik çerçevede değerlendirilebilir. Bu çerçeve dâhilinde dini duygu, ideal duygular içerisinde değerlendirilir⁴⁰. İdeal duygular, yaratılıştan insanın özünde bulunsa bile aile, okul ve çevresel faktörlerle ilişki içerisinde

³⁷ Yurdagül Mehmedoğlu, *Ahlaki ve Dini Gelişim, Çocuğum Değerlerini Öğreniyor*, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul 2004, s. 32.

³⁸ John Corrigan, “Introduction: Emotions Research and the Academic Study of Religion”, *Religion and Emotion: Approaches and Interpretations*, Ed. John Corrigan, Oxford Üniverst Press, New York 2004, p. 15-16.

³⁹ Cemil Oruç, “Okul Öncesi Dönemde Dini Duygunun Kökenleri ve Gelişimi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C.10: 3, ss. 75-96, 2010, s. 79, 93.

⁴⁰ Veysel Uysal, *Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*, İFAV. Yayınları, İstanbul 1996, s.21.

gelişmektedir. Bu duyguların içerikleri, kişisel ve toplumsal nitelikte derin ve geniş boyutlara sahiptir⁴¹. İnanç, duygu ve davranışın birbirleri üzerinde karşılıklı etkileri vardır ve din duygusu davranışlarla objektifleşir.⁴²

Birey açısından ele alındığında din duygusu, düşünce ve davranışlarda, içsel tecrübelerde ve fizik ötesi âlemlerle olan ilişkilerinde bireyi yönlendirir. Bunun neticesinde yaratıcısıyla iletişime geçen birey, din duygusu vesilesiyle yaratıcısına yaklaşır⁴³. Yetişme çevresine göre farklılık arz eden din duygusunun, dünyada bir emniyet ve teselli kazandırma, rahatlıkla güvenilebileceği bir kuvvete dayanma imkânı sağlama gibi fonksiyonlarının olduğu⁴⁴ ve bireye olumlu katkılar sağladığı yapılan çalışmalardan anlaşılmaktadır.

Dini duygu insanın tabii bir özelliği olması hasebiyle, sevgi, korku, bağlanma gibi duyguların üzerinde temellenen kompleks ve yüce bir duygudur. Bu ilişki nedeniyle eğitimdeki motivasyon ve duygu arasında kuvvetli bir bağlantı vardır. Çünkü birçok motive olmuş davranışın temelinde, insanın duygusal ve hissi durumu yatmaktadır. Dini duygunun gelişimi ve şekillendirilmesinde dini motivasyonun, yerinin ve zamanının tespit edilmesi, dini çocuklara öğretmeyi amaçlayan bütün çalışmalara yardım edecektir⁴⁵.

⁴¹ Yurdağül Mehmedoğlu, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005, s. 11.

⁴² Fırat, *Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu*, s.29.

⁴³ Cemil Oruç, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, Dem Yayınları, İstanbul 2011, s.139.

⁴⁴ Belma Özbaydar, *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*, Baha Mat., İstanbul 1970, s.6.

⁴⁵ Yurdağül Mehmedoğlu, *"Bir Eğitim Sorunu Olarak Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi"*, *Çocuk Gelişimi ve Eğitimi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1998, s.109.

Dini duyguya Analitik Psikoloji'de farklı bir yaklaşımda bulunmaktadır. Bu psikoloji ekolünde, kolektif bilinçdışına ruhun temeli gözüyle bakılmaktadır. O son derece engin olduğundan, dini duygu olarak bütün dinlerin kaynağını oluşturmaktadır. Kolektif bilinçdışı her şeyi kapladığı gibi, Allah'ta her şeyi kaplar. Jung'un dini duygu hakkındaki bu yaklaşımı, din ile psikoloji arasında belirli bir sınırın olmadığına işaret eder. Şu halde din kolektif bilinçdışının bir manifestosudur. Dinin birey için vazgeçilemeyecek önemli bir psikolojik görev olduğunu belirten Jung, insanlık âleminin dini geleneklerini oluşturan şeylerin kolektif bilinçdışında dini duygu olarak bulunduğunu ileri sürmüştür.⁴⁶ Rudolf Otto'nun dediği gibi din, Allah ile numinousun samimiyetle içte duyulması ve müşahede edilmesidir. Kolektif bilinçdışında mevcut arketipler, dini ifade formları üretirler. Bu ifade formları simgelerle ve rüyalarla kişide kendini hissettirir ve doyum ararlar. İşte bu dini duygudur.⁴⁷

Dini duygunun her çocukta yaratılıştan bulunması, onun kendi haline gelişeceğini göstermez. Fıtraten gelişime müsait olan bu duyguyu besleyen çeşitli kaynaklar vardır. Bu kaynaklar, dini duygunun gelişiminde aktif rol alırlar. Bu nedenle dini duyguyu besleyen kaynakları bilmek gerekir.

3. Dini Duyguyu Besleyen Kaynaklar

Bir duygunun gelişerek bir düşünceye yönelişinde, ailenin etkin bir rolü vardır. Aile ile din arasında bir duygu, düşünce, yapı ve bağ âhengi belirgindir. Ailenin psikolojik yapısı çocuklara yansır. Yani bireyin din anlayışı ile ailenin din anlayışı arasında bir yakınlık bulunmaktadır. Bu nedenlerle, dinî düşünce ve tavırların

⁴⁶ Kerim Yavuz, "Din Psikolojisi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 9, İstanbul 1994, s. 343.

⁴⁷ Kerim Yavuz, *Psikanalizde İlk Dini Gelişmelerin Değeri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1987, s. 33-34.

teşekkülünde ailenin etkisi büyük ölçüde baskındır. Ailenin bünyesindeki din eğitiminin çocuk için son derece etkili, psikolojik bir değeri vardır. Aslında aile, temsil ettiği ölçüde dinî değerlerin ve dinî ilgisinin bir modelidir. Çocuğun yakın çevresini oluşturanların dinî hareketleri, kullandıkları dinî tabirler çocukta derin izler bırakır. Ayrıca dinî muamelelerin ailede beraberce yapılması çocuğun aynı davranışları benimsemesi açısından önemlidir. Günlük konuşmalarda dinî kavramların kullanılması, dinî davranış tarzları ve özellikle dinî bayramların kutlanması aileye özel bir bağlılık da kazandırmaktadır. Ailede oluşturulan bu manevi atmosferin, çocuğu çevre kuşatarak, dinî alâkasının ve merakının açığa çıkmasına yardımcı olur. Çocuğun aile içindeki bu etkileşim durumu, dini duyguyu besleyerek, dinî değerlerin içselleştirilmesi hakkındaki tecrübelerine katkılar sağlayacaktır.⁴⁸

Ne birey, ne de toplum (grup) birbirinden soyutlanmış olarak yeterince ve gereğince incelenemez. Çünkü birey yaşam alanı olarak toplumun içinde, toplum da -değerler, normlar, tutumlar vb. nitelikleriyle- bireyin içindedir. Toplumun bireyi yönlendirdiği, şekillendirdiği ve doğumundan ölümüne kadar etkilediği gibi, birey de içinde bulunduğu toplumun manevi mirasından etkilenir.⁴⁹ Çocuğun din duygusunun belirlenmesi ve şekillenmesinde yakınlarının ve çevresinin dini tutum ve davranışları, önemli faktörlerden birisidir. Çocuk ailede ve toplumda duyguları, değerleri ve konumsal beklentileri öğrenirken özellikle ailenin tüm üyelerinin ve yakın çevrenin deneyimlerinden yararlanır.⁵⁰ Şunu da belirtmek gerekir ki aile ve çevresinde dini beslenmenin zayıf olduğu veya hiç olmadığı konusunda fazla bir şey bulamayan ve göremeyen bir

⁴⁸ Fırat, *Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu*, s.32.

⁴⁹ Çiğdem Kağıtçıbaşı, *Yeni İnsan ve İnsanlar*, 10. Baskı, Evrim, İstanbul Trsz., s. 21.

⁵⁰ Frederick Elkin, *Çocuk ve Toplum*, Çev.: N. Güngör, Gündoğan Yayınları, Ankara Trsz., s. 70.

çocukta bu duyguların gelişmesi gecikebilecek ya da hiç teşekkül etmeyecektir.⁵¹ Aile, çocuğun dini beslenmesine katkıda bulunup ondaki dinî duygunun gelişmesini sağlayabileceği gibi, dini değerlere olan olumsuz yaklaşımı nedeniyle, çocuğun dinden uzaklaşmasına ve ondaki dinî duygunun körelmesine de neden olabilir.⁵²

Dini duyguya kaynaklık eden duygular, bilim adamları tarafından değişik şekillerde açıklanmakta birlikte bunların üç tanesi üzerinde durulacaktır. Bunlar; a- Sevgi, b- Korku, c- Bağlanmadır. Dini duygu tek başına, kişide tezahür etmez. Dini duygunun varlığı kişideki sevgi, korku ve bağlanma duygularının kime ve neye yöneldiğiyle anlaşılabilir.⁵³

Herhangi bir insanın dini inancının temelleri incelendiğinde, bu inancın temellerini oluşturan, özellikle iki esas duygu faktörünün var olduğu görülür. Bu duygular Allah sevgisi ve Allah korkusudur.⁵⁴ Dini duygunun önemli iki temelini oluşturan, Allah'ı sevme ve Allah'tan korkma duyguları, gizemli bir şekilde insanı ibadete yönelten faktörler arasında değerlendirilir⁵⁵. Fakat bunun yanı sıra, insanın hayatını idame ettirebilmesi için verilen korku duygusu, insanın hayatını dengeli bir şekilde yaşamasını sağlayan, insanoğlunun temel duygularından birisidir. Korku, doğal bir duygu çeşididir. Ancak çocukların gelişim aşamalarında, her aşamada uygun bir şekilde kullanılması ve yönlendirilmesi halinde çocuklar için faydalı hale dönüşebilir⁵⁶. Çocuk ruh sağlığı alanında yapılan çalışmalarda, dini gelişimin önemli ölçüde etkilendiği okul öncesi

⁵¹ Fırat, *Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu*, s.37.

⁵² Peker, *Din Psikolojisi*, s. 103.

⁵³ Bilici, *İnsan Psikolojisi ve Din*, s. 176.

⁵⁴ Neda Armaner, *İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1967, s. 23.

⁵⁵ Habil Şentürk, "İbadetin Mahiyeti ve Şahsiyet Gelişimindeki Fonksiyonu", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* II, İzmir 1985, s. 224.

⁵⁶ Nevzat Tarhan, *Sen Ben ve Çocuklarımız*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s.79-81.

dönemde, Allah korkusunun yoğunluklu olarak yansıtılmasının çocukların ruh sağlığını ve gelişimini olumsuz yönde etkilediği tespit edilmiştir⁵⁷. Çocukların psikolojik yapıları da göz önünde bulundurularak yapılan din eğitimi ve öğretiminde, Allah sevgisi esas alınmalıdır. Çocukların dini duygu ve düşüncelerinin sağlıklı gelişimi, sevgi duygusunun yansıtılmasına bağlıdır.⁵⁸

İnsanın birçok ihtiyacı içerisinde birisi de din duygusunun geliştirilmesi veya beslenmesidir. Bu beslemenin sevgiye dayalı olması önemlidir. Çünkü Allah'ın özünü de sevgi oluşturur. Bu nedenle insanın kâinatı ve kendisini bir bütün olarak ancak sevgi vasıtasıyla anlayabileceği açıkça ortadadır. Dini duygunun geliştirilmesi neticesinde bireyde, Allah'la ilişkisinden kaynaklanan, düşünce ve tasavvurlarında, hal ve davranışlarında daha insani bir yaklaşım söz konusudur. Bu sayede insanlara yaklaşım tarzı ulvilik kazanan bireyin, hem kendi ruh bütünlüğünü sağlaması hem de toplumsal görevlerini yerine getirecek bir eğilime sahip olması kaçınılmaz bir gerçekliktir⁵⁹.

Allah sevgisi, insanda yaratılıştaki mevcut olan bir duygudur. Bütün ilahi dinlerin Allah sevgisine dikkati çekmeleri bu yönüyle anlamlıdır. Psikolog ve eğitimciler de sevgiyi, dini duygu ile en çok ilgisi olan bir duygu olarak kabul etmektedirler.⁶⁰ Bunun için anne-babalar, çocukları ile Allah arasındaki bağı, sevgi çerçevesi içinde kurmalı ve yönlendirmelidir. Yapılan eğitim sayesinde çocuk Allah'ı sevmeli, Allah'ın da kendisini sevdiğine inanmalıdır. Böylece seven ve sevilen arasında kurulan bir ilişki ile ona güvенеcek ve

⁵⁷ Atalay Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, 24. Basım, Özgür Yayınları, İstanbul 2000, s. 227.

⁵⁸ Mehmet Emin Ay, *Ailede ve Okulda İdeal Din Eğitimi*, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2000, s.27.

⁵⁹ Bilici, *İnsan Psikolojisi ve Din*, s. 201-202.

⁶⁰ Pierre Bovet, *Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi*, Çev.: S. Odabaşı, TİK Basımevi, Ankara 1958, s. 21.

gerektiğinde ona sığınacaktır. Öyle ise çocuk, Allah'ı esirgeyen bir varlık olarak tanınmalıdır.⁶¹ Dinî duygunun teşekkülü açısından manevi beslenmenin bu yönü ihmal edilmemelidir.

Çocuğun inancının temellerini oluşturan ilk olay, bebeğin annesiyle olan ilişkisidir. Bu ilişki sürecinde çocukta anneye karşı bir güven duygusu gelişir. Çocukta gelişen bu ilişki, dini inancın da temelini oluşturur.⁶² Anne babasına bağlanma süreci sağlıklı gelişen çocuğun Allah'a inanma ve bağlanma süreci olumlu gelişir. Fakat çocuğun annesine karşı duygusal bağlılığını incitmek veya yaralamak, bağlanma duygusunda problemler oluşturur.⁶³ Çünkü insanın iç dünyasında izleri mevcut olan, inanma ihtiyacı fitridir.⁶⁴ Tabii bir özellik olan bu inanma ve bağlanma ihtiyacı, insanın yaratılışında ruhuna yerleştirilmiştir. Ruhun içinde, derinliklerinde hiçbir zaman kurumayan bir iman kaynağı olarak⁶⁵ mevcudiyetini devam ettiren dini duygu, bireyin Allah'a bağlanmasıyla doruk noktaya ulaşır.

Anneden Allah'a devam eden bağlanma ve huzur bulma sürecinde çocuğa aktarılan dini değerler, onun duygularını ve Allah hakkındaki inancını da etkilemektedir. Aşırı baskı ile eğitilmiş bir çocuğun yansıttığı korkuya dayalı Allah, genellikle ceza veren bir Allah olarak tasavvur edilebilecektir. Korku yerine sevgiye ve

⁶¹ Abdurrahman Modurgalı, *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, İFAV, İstanbul 1996, s.219.

⁶² Jesse H. Ziegler, "Din Psikolojisi ve Din Eğitimi", Çev. Hüseyin Yılmaz, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: VII, ss. 417-429, Sivas 2003, s. 427.

⁶³ Ali Rıza Aydın, "Çocuğun Dini Şahsiyet Kazanmasında Ailenin Önemi", *OMÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 8, ss. 210-219, Samsun 1996, s. 215.

⁶⁴ Mustafa Öcal, "Okul Öncesi ve İlköğretim Çağı Çocuklarının Allah Tasavvurları Üzerine Bir Araştırma", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13: 2, 2004, s. 60.

⁶⁵ Faruk Karaca, "İnsanın Bazı Günü ve Duygularının İslami Açıdan Değerlendirilmesi", *Ekev Akedemi Dergisi*, C:1, ss. 159-172, 1997, s. 163.

merhamete dayalı bir eğitim sonucunda da çocuğun Allah'ı; kendisine çeken, cezbeden ve kendisine sevgi ile yaklaşılabilen bir varlık olacaktır. Dini duyguyu besleyen okul, öğretmen, okunan kitaplar ve çocuğun genişleyen çevresi gibi faktörler de onun dini gelişiminde son derece etkili olmaktadır. Bu suretle gelişen dinî duygular ilahî bir varlık karşısındaki yaşantıyı ifade ettiği gibi, gelecekte yaşanacak dini hayatında ipuçlarını verir.⁶⁶

Çocuğu eğitmek için kullanılan “Allah ile korkutma” en zararlı eğitim modelidir. Dini duyguya kaynaklık eden korku duygusu bu tür bir korkutma olarak ele alınamaz.⁶⁷ Dini duyguyu destekleyici duygular arasında sayılan korku, dini davranışın gerisinde bulunan tek motif değildir. Bireyin, özellikle tabiat olayları karşısındaki zayıf ve aciz konumu nedeniyle, karşı koyamadığı ve güç yetiremediği hadiseler karşısında hep korkmuş ve bu korkularından emin olacağı bir sığınak aramıştır. Zayıflığının ve ölüme çare bulamayışının verdiği korku ile insan, kendisinden güçlü olan, her şeye gücünün yettiğine inandığı bir yaratıcıya sığınmak ister. İşte bu korkunun verdiği sığınma hissi, dini duyguya kaynaklık etmektedir⁶⁸.

Bağlanma duygusu, dini duygunun ilahi âleme yönelik ve oraya doğru yükselme çabası içerisinde bulunmasına yardımcı olan bir duygudur. Bu yönüyle bağlanma duygusundan farksız olan dini duygu, sonlunun (fani) sonsuz yüce kuvvete yönelmesi, güvenmesi, sığınması ve teslim olmasıyla sonuçlanır. Böylece dini duygunun özelliklerinden birisinin yöneltici ve bağlayıcı olduğu ortaya çıkmaktadır. Din psikolojisinin öncülerinden sayılan Schleiermacher'ın, dindarlığın psikik kaynağını doğrudan doğruya

⁶⁶ Fırat, *Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu*, s.36.

⁶⁷ William Stekel, *Bir Anneye Mektuplar*, Çev.: Ali Çankırılı, Timaş Yayınları, İstanbul 2003, s. 41.

⁶⁸ Bilici, *İnsan Psikolojisi ve Din*, s. 180-181.

yüce âleme bağlanma duygusuna dayandırması, konumuz açısından manidardır.⁶⁹

Allah sevgisi, duygusal açıdan çocuğa emniyet ve güvenlik hissi verir. Böylesi bir inanç hissi, korku, kaygı ve şüpheden uzak bir yaşam vaat eder.⁷⁰ Bu sevgi “himaye altında bulunma” ve “güven” isteği şeklinde, çocuk ilk nefesini almaya başladığı andan itibaren kendini hissettirir. Çocuk Allah tarafından korunduğunu, sevgi ve şefkat gördüğünü hissetmesiyle büyük bir tatmin olmuşluk yaşar. Çocuğun kendisini güvende hissetme duygusu, dini duygunun ilk belirtilerinden birisi olarak tezahür eder.⁷¹

Sevgi, korku ve bağlanma duyguları dini duyguyu beslerken, bireyin dini hassasiyet geliştirmesine olanak sağlar. Bu çerçevede dini hassasiyet, zihinsel varlığın bir parçasıymış gibi düşünülür. Bazı düşünürler, din bir bağlılıktır derken, bazıları da korkunun bir ürünü olarak değerlendirir. Bazıları onu cinsel yaşamla bağlantılandırırken, bazıları ise onu sonsuzluk hissiyle tanımlar. Böylesine farklı açıklamalar nedeniyle dinin sadece psikolojik olarak tek bir doğasının olduğu söylenemez. Dinde korku vardır, sevgi vardır, saygı vardır, haz gibi psikolojik öğeler vardır. Dini sevgi, bir kişiyi dini bir nesneye yönlendiren doğal bir duygudur. Dini korku ise insanın yüreğinde haşyet duygusu geliştiren bir korkudur. Ki bu korkunun içinde de ilahi olana bir sığınma vardır. Dini saygı da, aynı gerçek korkudan gelmektedir. Belirli bir nesne ile oluşturulmuş zihnin somut durumlarında dini duygular, tabii ki fiziksel bir bütünlüktür. Bu bütünlük diğer somut duygulardan ayrılır fakat kendi başına zihinsel

⁶⁹ Yavuz, *Psikanalizde İlk Dini Gelişmelerin Değeri*, s. 35.

⁷⁰ Lee A. Kirkpatrick, “Din Psikolojisinde Bağlanma Teorisi”, Çev. Mustafa Koç, *Bilimname X*, ss. 133-172, 2006/1, s.147.

⁷¹ Walter Houston Clark, “Çocukluk Dönemi Dini”, *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çev; Neda Armaner, Cilt: XXIV, ss. 175-185, Ankara 1980, s.177- 178.

bir his olarak soyut dini duygunun bir anlamı yoktur. Bu durum, istisnasız her dini yaşantıda mevcuttur.⁷²

Dini duygunun beslenmesi ve şekillenmesinde, çocuğun içerisinde yetiştiği aile çevresinin oldukça ağırlıklı etkisi vardır. Çocuğun içerisinde yetiştiği yakın çevre bazen korku ağırlıklı, bazen de sevgi ağırlıklı gelişime ortam hazırlayabilir. Bunun yanında farklı kişilik gelişimlerinde olduğu gibi dini kimliğin kazanılmasında da, her hangi bir dini düşüncenin tesiriyle dini duygu farklı bir gelişim özelliğine sahip olabilir⁷³.

Dini duyguyu besleyen öncelikle aile ve temsil durumu ile toplum, çocuğun dini yapısının oluşumunda özellikle üç noktada belirleyicidirler. Aile ve çevrenin sevgi, korku ve bağlanma duygularına yaptığı bu vurgulamalarla, çeşitli gelişim özellikleri gösteren dini duygu, dini düşünce ve davranışlara yön vererek, bireyi dini bir yaşantıya yönlendirir. İşte bu noktada dini duygu ile dini düşünce arasında karşılıklı bir etkileşim başlar.

4. Dini Duygu ve Düşünce İlişkisi

Bir çocuğun dini duygu ile dini düşüncesinin gelişimi arasında karşılıklı bir ilişki söz konusudur. Bu ilişki başlangıçta dini duygudan dini düşünceye doğru olurken, gelişimin ilerlemesine paralel olarak da dini düşünceden dini duyguya doğru bir beslenme ilişkisi söz konusu olmaktadır.

Hız. Peygamber'in, çocukların küçüklükten itibaren terbiye edilmelerinin niteliğine, sonraki hayatını şekillendirmesi nedeniyle büyük önem vermesi, onun için okuma ve yazmayı dini düşüncenin gelişimi için zarûrî bir başlangıç ve özellikle çocukların dînî kültürle

⁷² William James, *The Varieties of Religious Experience*, The Modern Library, New York 1936, p. 31.

⁷³ Yavuz, *Psikanalizde İlk Dini Gelişmelerin Değeri*, s. 34.

doğrudan temasını sağlayacak emin bir vasıta olarak görmesi⁷⁴, dini duygunun dini düşünceyle desteklendiğini göstermektedir. Çocukta nasıl bir kişilik oluşturulmak isteniyorsa o kişiliği yansıtacak olan bir toplum, fikir dünyası ve hayal çerçevesi oluşturulup, çocuğun bu kişilik yapısına özendirilmesi ve kendisine örnek kişi olarak seçtiklerine adaptasyonu konusunda yardımcı olunmalıdır.⁷⁵ Bu husus düşüncenin gelişimini hızlandırırken dini duyguyu da besler. Amerikan toplumu içerisinde dini yaşamın daha çok kendini hissettirmesi, dini kurumların sosyal yaşama uydurulması ve kendi olanaklarıyla kendi yapısını geliştirip yenilemesi yanında bilim ve din adamlarının manevi yaşama gereken ilgiyi göstermeleri, duygu ve düşünce ilişkisini geliştiren en güçlü yapılardan sayılabilir.⁷⁶

Sıcak ve okşayıcı dinî hikâyeler, menkıbeler ve buna benzer şeylerin çocuğa anlatılması ve gözlemleriyle idrak ettiği sayısız olayların etkileri, çocuğun henüz çok taze ve işlenmeye hazır ruhuna yayıldıkça, dine karşı iç dünyasında artan bir alâka duymaya başlayacaktır.⁷⁷ Bu duygu kabarmasının verdiği güvenle, dini düşünce gelişimi bu yöne doğru kıvrılacaktır.

Dini düşünceler, diğer insanlarla birlikte yaşanmaya değer bir hayat sürmek için, pratik oryantasyon sunan ifadelerdir.⁷⁸ Bu çerçevede çocuklar üzerinde etkili olan önemli faktörlerden biri de okuldur. Özellikle okuldaki öğretmenlerin davranışları, dinle ilgili söz ve tutumları, çocuğun dinî düşünce gelişimi açısından oldukça önemlidir. Ayrıca çocuğun okuduğu kitaplardan edindiği bilgiler ve zihinsel gelişimi, ondaki din şuurunun şekillenmesine katkıda

⁷⁴ Selahaddin Parladr, *İslâm'da Örgün Din Eğitimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İzmir 1984, s. 39.

⁷⁵ Sabri Akdeniz, *Eğitim Sosyolojisi*, İFAV, 3. Baskı, İstanbul 1994, s. 47.

⁷⁶ Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1980, s. 18.

⁷⁷ Yavuz, *Psikanalizde İlk Dini Gelişmelerin Değeri*, s. 45.

⁷⁸ Theo Van der Zee, *Religious Ideas, Feelings and Their Interrelationship*, Lit Verlag, Berlin 2007, p. 16.

bulunur.⁷⁹ Dini duygu ve düşüncenin, gelişimini olumlu bir şekilde sürdürmesi, aynı duygu ve düşüncelerin okulca da desteklenmesini gerektirir. Özellikle okulda çocukların iletişim kurdukları personel ve öğretmenlerin ahlaki yaşam tarzlarının çocuklardaki dini duygu ve düşüncenin gelişimini hem desteklediği hem de hızlandırdığı görülür.

İnsanın yaratılıştan getirdiği tabii özelliklerden birisi olarak kabul edilen duygular, hayata anlam ve yön veren iç yaşayışlardır. Duygular insanların hal ve hareketlerinin oluşumunda ve yaşanmasında etkilidirler. Duygular doğuştan olmakla beraber, gelişimlerinde çevresel etkenler önemli rol oynamaktadır. Bir çocuğun gelişim aşamasında, duyguların düşüncelerden daha önce oluştuğu kabul edilir. Ancak duyguların gelişimi düşüncelerin gelişimine bağlıdır. Bir çocuğun düşünce yapısı geliştikçe duygular da gelişip zenginleşerek heyecanların oluşumunu hazırlamaktadır.⁸⁰ Bu süreç dini duygu ve düşüncede de aynı akışı takip etmektedir.

Din duygusunun ve bu duyguya ait özelliklerin insana yabancı kaynaklar tarafından zorla dayatılan bir şey olmayıp, insanın kendi doğasında var olan bir özellik olduğu⁸¹, bu çerçevede insanın düşüncelerini ve davranışlarını geliştirmeye yönelik hazır bir temelin varlığı görülmektedir. Bu temelden hareketle gün geçtikçe gelişimini sürdüren düşünce yapısı güçlendiği ölçüde, dini duygunun insan ruhunda kök saldığı hissedilir.

Kur'an-ı Kerim'de insanların dini duygularının haricindeki duyguları kontrol altına almaları tavsiye edilmiş, bu duyguları kontrol altına alabilen bireyler ideal insan olarak nazarlara verilmiş

⁷⁹ Peker, *Din Psikolojisi*, s. 105.

⁸⁰ Fatih M. Bilgili, *Çocuğun Din Eğitimi ve Karşılaşılan Güçlükler*, Beyan Yayınları, İstanbul 2005, s. 36-38.

⁸¹ Bovet, *Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi*, s. 220.

ve Allah'a inanan, Allah'ın rızasını kazanmaya çalışan, sabreden, sabrı tavsiye eden, öfkelerini yenen ve insanları affeden, güzel ahlak sahibi insanlar övülmüştür⁸². Bu çerçevede düşünüldüğünde gelişim aşamasındaki çocukların dini duygularının güçlendirilmesi, diğer duygularının kontrol altına alınmasına bağlıdır. Bunun sonucunda düşünceye istikamet kazandırılmış olur.

Zihinsel açıklamalarla birleştirilen olumlu ve olumsuz duyguların karışımı, tahminen belirli bir dinin yönleri olan davranışlarla sonuçlanır.⁸³ Bununla beraber insanın dini yaşamında duygu ve düşünce dengesi ele alındığında, duygu son derece önemlidir. Düşüncenin, bilginin ve imanun muamelata geçebilmesi için sağlıklı ve sağlam bir “duygu köprüsüne” ihtiyaç vardır. Bütün önemine rağmen, eğer duygu dini hayatta merkeze alınır, tefekkürün ve ilmin besleyici gücüyle desteklenmezse, insanın madde ve mana dengesi hemen bozulur. İnsanın sahip olduğu dini duygular, kaliteli bir eğitimle hem kişiye hem de topluma faydalı bir düşünce haline getirilmelidir. Aksi halde, düşünce yapısından yoksun, coşkun ve cezbeci bir din hayatı doğar. Düşünce dünyası ihmal edilmiş duygu alanında aşırılığa gidildiğinde de hem kişilerin hem de dinin arzu etmediği sonuçlar görülür.⁸⁴

Doğumla birlikte öncelikle duyguların ağır bastığı çocukta, gelişim dönemleri zihinsel ve ruhsal olarak sağlıklı bir süreçten geçtikçe, düşünce dünyası daha ağır basmaya başlar. Sadece duyguların hâkim olduğu, düşünceden yoksun bir dini hayat, dinin hedef olarak gösterdiği “insanı kâmil” zirvesine çıkışı engelleyecektir.

⁸² Mualla Selçuk, *Çocuğun Gelişiminde Dini Motifler*, TDV Yayınları, Ankara 1990, s. 59.

⁸³ Jay R. Feirman, *The Biology of Religious Behavior*, Greenwood Publishing Group, California 2009, p. 150.

⁸⁴ Mehmet S. Aydın, *Niçin? Bir Zaman Diliminden Seçmeler*, Zaman Kitap, İstanbul 2002, s. 125.

Duygudan yoksun düşüncelerin soğukluğu ise bireyin kişilik gelişiminde ona, gerekli sıcaklığı sunamayacaktır. Bu nedenle dini duygu ve düşüncenin dengeli bir şekilde gelişimi önemlidir.

Sonuç

Çocukta dini duygu ve düşüncenin teşekkülünde, bir gelişim ve beslenme süreci göze çarpmaktadır. Bazı psikologlar, dinin insan gelişiminde olumsuz bir etkiye sahip olduğu iddia etseler de, bazı psikologlar ise, dinin insan kişiliği için vazgeçilmez bir faktör olduğunu savunmuşlardır. Çocukların taklit yetenekleri, soru sorma özellikleri, şüpheden uzak bir yapılarının olması, dini gelişime en açık ve destekleyici unsurlardır. Çocukların tabiatının dine uzaklığı şöyle dursun, tam aksine çocuklar günahlardan uzak, saf, temiz, dürüst ve akıllı bir varlık olarak dini öğrenmeye hazır bir hüviyetle yaratılmışlardır. Dine ilginin altın yaşı diyebileceğimiz 3-4 yaşları, çocukların soruları ve meraklarıyla yaradanını aramaya yöneldikleri bir sıçrama taşıdır. Bu süreçte çocuklar olumlu olarak desteklenirse, dini gelişim ve oluşum kendi istikametinde (fitrat) yoluna devam edecektir.

Dini duygunun genetik oluşu nedeniyle evrensel bir özellik göstermesi, dinin ilkelikten, insanın aciz ve zayıflığından ileri gelen bir totem ve tabu ve de yanılısına olmadığından işaretlerinden birisidir. İdeal duyguların bir çeşidi olan dini duygu, kişiyi gerçek yaradanına çekerek, ona yaklaştırır. Sınırlıdan sınırsız olana sığınmaya ve ona dayanmaya davet eden dini duygu, insanın iki dünyada da dengeli bir hayat sürmesinin şifrelerini taşımaktadır.

Dini duyguyu besleyen en önemli duygular, sevgi, korku ve bağlanmadır. Sevgi duygusunun ağır bastığı bir dini gelişim, insanın özüne yaklaşımını destekleyecek ve onu hayatta kişiliği bütünleşmiş bir birey haline girecektir. Sığınma ve yaklaşma aracı olarak

düşünülen korku duygusunun, eğitim öğretim aracı olarak kullanılmaması gerekir. Kullanılması durumunda en büyük tahribatı çocuğun yeni yeni gelişen dini duygu ve düşüncesine yapacaktır. Bu nedenle sevgi eksenli bir eğitim modelinin, çocuğun dini duygu ve düşünce teşekkülünde en derin psikolojik etkiyi göstereceği kesindir. Sevgi ve korku duygularını çocuğa yansıtacak olanlar, en yakınındaki anne babalar ve yakın çevresidir. Okul, arkadaş ve toplum, çocuğun dini duygusunu destekleyen önemli bilgi kaynaklarıdır.

Sevgi yoğunluklu öğrenilen bir dini konu, öncelikle dini duyguyu besleyerek dini düşüncenin gelişiminin temellerini oluşturur. Bu süreç zaman içerisinde zihinsel şemaların oluşum kuvvetini arttırarak dini düşüncelerle, geri beslemeye başlayarak, çocuğun dini duygu ve düşüncesinde bir bütünlük oluşturur. Böylesi bir bütünlüğe kavuşan çocukların, ailelerine ve toplumlarına faydalı birer birey oluşturmaları, dini duygularını geliştirmeyenlere nazaran daha mümkün görünmektedir.

Kaynakça

Adler, Alfred, *İnsanı Tanıma Sanatı*, Çev.: S. Başar, İstanbul 1985.

Akdeniz, Sabri, *Eğitim Sosyolojisi*, İFAV, 3. Baskı, İstanbul 1994.

Allport, Gordon W., *The Individual and His Religion*, Tenth Printing, The Macmillan Co., New York 1970.

Armaner, Neda, *Din Psikolojisine Giriş*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1980.

Armaner, Neda, *İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1967.

Ay, Mehmet Emin, *Ailede ve Okulda İdeal Din Eğitimi*, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2000.

Ay, Mehmet Emin, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım*, Gonca Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 1989.

Aydın, Ali Rıza, "Çocuğun Dini Şahsiyet Kazanmasında Ailenin Önemi", OMÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 8, ss. 210-219, Samsun 1996.

Aydın, Mehmet S., *Niçin? Bir Zaman Diliminden Seçmeler*, Zaman Kitap, İstanbul 2002.

Ayhan, Halis, "Örgün Eğitimdeki Din Kültürü ve Ahlâk Öğretiminin Müfredat Programlarının Geliştirilmesi", *Orta Dereceli Okullarda Yürütülen Din Eğitim-Öğretiminin Problemleri*, Sempozyum, İBAV, Kayseri 1998.

Ayhan, Halis, *Eğitime Giriş ve İslâmiyet'in Eğitime Getirdiği Değerler*, Damla Yayınları, İstanbul 1986.

Bilgili, Fatih Menderes, *Çocuğun Din Eğitimi ve Karşılaşılan Güçlükler*, Beyan Yayınları, İstanbul 2005.

Bilgin, Beyza, "Çocuklarımızın Duyguları ve Duaları", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, İstanbul 1995.

Bilgin, Beyza, *İslâm'da Çocuk*, T.D.V. Yayınları, Ankara 1987.

Bilici, Ali Baz, *İnsan Psikolojisi ve Din*, Akademik Gelişim, İzmir 2011.

Bilici, Ali Baz, *06 Yaş Grubu Çocuklarda Dini Gelişim Süreci ve Din Eğitimi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2014.

Bovet, Pierre, *Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi*, Çev.: S. Odabaşı, TİK Basımevi, Ankara 1958.

Clark, W.H., “Çocukluk Dönemi Dini” A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Çev; Neda Armaner, Cilt-XXIV, ss. 175-185, Ankara 1980.

Corrigan, John, “Introduction: Emotions Research and the Academic Study of Religion”, *Religion and Emotion: Approaches and Interpretations*, Ed. John Corrigan, Oxford Universt Press, New York 2004.

Egemen, Bedi Ziya, *Din Psikolojisi, Saha, Kaynak ve Metod Üzerine Bir Deneme*, AÜİF Yayınları, Ankara 1952.

Elkin, Frederick, *Çocuk ve Toplum*, Çev.: N. Güngör, Gündoğan Yayınları, Ankara trs..

Feirman, Jay R., *The Biology of Religious Behavior*, Greenwood Publishing Group, California 2009.

Fırat, Erdoğan, *Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1977.

Freud, Sigmund, *Bir Yanılsamanın Geleceği*, Çev.: Selçuk Budak, 2. Baskı, Öteki Yayınevi, Ankara 1997.

Freud, Sigmund, *Toplum Psikolojisi*, Çev.: Kemal Saydam, Düşünen Adam Yayınları, İstanbul 1993.

Freud, Sigmund, *Totem ve Tabu*, Çev.: K. Sahir Sel, Sosyal Yayınları, İstanbul 1996.

Guittard, Louis, “Eğitimde Din Duygusundan Faydalanma”, Çev. M. Şevki Aydın, EÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 9, ss. 181-197, Kayseri 1996.

Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, T.D.V. Yayınları, Ankara 1996.

James, William, *The Varieties of Religious Experience*, The Modern Library, New York 1936.

Johnson, Paul E., "Dini Tecrübe", Çev. Recep Yaparel, *DEÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III, ss. 195-203, İzmir 1985.

Jung, Carl Gustav, *Psychology and Religion*, Yale University Press, New Haven 1966.

Kağıtçıbaşı, Çiğdem, *Yeni İnsan ve İnsanlar*, 10. Baskı, Evrim, İstanbul trs..

Karaca, Faruk, "İnsanın Bazı Günü ve Duygularının İslami Açıdan Değerlendirilmesi", *Ekev Akedemi Dergisi*, C:1, ss. 159-172, 1997.

Karaca, Faruk, *Dini Gelişim Teorileri*, Dem Yayınları, İstanbul 2007.

Kirkpatrick, Lee A., "Din Psikolojisinde Bağlanma Teorisi", Çev. Mustafa Koç, *Bilimname X*, ss. 133-172, 2006/1.

Köylü, Mustafa, "Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Din Eğitimi", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLV: II, ss. 137-154, 2004.

Locke, John, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, Çev.: Vehbi Hacıkadiroğlu, 2. Basım. Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1996.

Mehmedoğlu, Yurdağül, "Bir Eğitim Sorunu Olarak Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi", *Çocuk Gelişimi ve Eğitimi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1998.

Mehmedoğlu, Yurdağül, *Ahlaki ve Dini Gelişim, Çocuğum Değerlerini Öğreniyor*, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul 2004.

Mehmedoğlu, Yurdađul, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005.

Modurgalı, Abdurrahman, *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, İFAV, İstanbul 1996,

Oruç, Cemil, "Okul Öncesi Dönemde Dini Duygunun Kökenleri ve Gelişimi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C.10: 3, ss. 75-96, 2010.

Oruç, Cemil, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, Dem Yayınları, İstanbul 2011.

Öcal, Mustafa, "Okul Öncesi ve İlköğretim Çağı Çocuklarının Allah Tasavvurları Üzerine Bir Araştırma", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13:2, 2004.

Özbydar, Belma, *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*, Baha Matbaası, İstanbul 1970.

Özeri, Zeynep Nezahat, *Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi*, Dem Yayınları, İstanbul 2004.

Parladır, Selahaddin, *İslâm'da Örgün Din Eğitimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İzmir 1984.

Peker, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Sönmez Yayınevi, Samsun 1993.

Scruton, David, *An Anthropologist Looks at Human Emotions*, Stratejig Book Groub, Durham 2010.

Selçuk, Mualla, *Çocuğun Gelişiminde Dini Motifler*, TDV Yayınları, Ankara 1990.

Stekel, William, *Bir Anneye Mektuplar*. Çev.: Ali Çankırılı, İstanbul Timaş Yayınları, İstanbul 2003.

Şentürk, Habil, "İbadetin Mahiyeti ve Şahsiyet Gelişimindeki Fonksiyonu", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* II, İzmir 1985.

Tarhan, Nevzat, *İnanç Psikolojisi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009.

Tarhan, Nevzat, *Sen Ben ve Çocuklarımız*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

Tosun, Cemal, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Pegem Yayıncılık, Ankara 2001.

Uysal, Veysel, *Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*, İFAV. Yayınları, İstanbul 1996.

Vergote, Antoine, *Çocukta Din*, Çev.: Erdoğan Fırat, AÜİF Dergisi., XXII, Ankara 1978.

Yavuz, Kerim, "Dini İnancın Gelişmesinde Nativizm ve Tecrübecilik Problemi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7. Sayı, ss. 129-142, İstanbul 1986.

Yavuz, Kerim, "Din Psikolojisi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 9, İstanbul 1994.

Yavuz, Kerim, *Çocukta Dînî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, T.D.V. Yayınları, Ankara 1983.

Yavuz, Kerim, *Psikanalizde İlk Dini Gelişmelerin Değeri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1987.

Yörükoğlu, Atalay, *Çocuk Ruh Sağlığı*, 24. Basım. Özgür Yayınları, İstanbul 2000.

Zee, Theo Van der, *Religious Ideas, Feelings and Their Interrelationship*, Lit Verlag, Berlin 2007.

Ziegler, Jesse H., "Din Psikolojisi ve Din Eğitimi", Çev.: Hüseyin Yılmaz, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C:VII, ss. 417-429, Sivas 2003.